O‘ZBEK SHE’RIYATIDA ALLYUZIYA VA REALIYALAR SINTEZINING KOGNITIV-KONSEPTUAL XUSUSIYATLARI

Karimova Mastura Ablaxat qizi

O‘zMU O‘zbek tilshunosligi

kafedrasi o‘qituvchisi

m.karimova94@nuu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy matnda allyuziya va realiya munosabatlarining lingvokognitiv hamda lingvokulturologik xususiyatlari tadqiq etilgan. Allyuziyaning yuzaga kelishi matndagi lisoniy belgilar bilan kitobxon ongida mavjud bo‘lgan fon bilimlari, konseptlar va freymlar munosabati sifatida yoritilgan. Maqolada konseptning ko‘p o‘lchovli tabiati va yadro-periferiya tuzilishi nazariy jihatdan asoslanib, allyuziya manbalarining predmetli, mahalliy va vaqtinchalik tasniflari ko‘rsatib berilgan.

Abstract: This article explores the linguacognitive and linguaculturological features of the relationship between allusion and realia in literary texts. The emergence of allusion is examined as an interaction between linguistic signs in the text and the background knowledge, concepts, and frames residing in the reader's mind. The study theoretically substantiates the multidimensional nature and core-periphery structure of the concept, highlighting the subject-based, geographical, and temporal divisions of allusive sources.

Kalit so‘zlar: *Allyuziya, kognitiv semantika, konsept, yadro va periferiya, freym, slot, lingvokulturologiya, realiya, mahalliy bo‘linish, vaqtinchalik bo‘linish, inferensiya*

Badiiy matnda allyuziya hodisasini tahlil qilishda uning kognitiv, konseptual va lingvokulturologik jihatlariga e’tibor qaratish, matn tarkibidagi milliy madaniy kodlarni va xalq xotirasining lingvistik in’ikosini ochib berishda fundamental ahamiyatga ega. Allyuziyaning yuzaga kelishi matndagi yuzaki tuzilma bilan qabul qiluvchining ongida mavjud bo‘lgan fon bilimlar, konseptual qatlamlar va freymlar munosabati sifatida namoyon bo‘lib, u o‘zida tushunchaviy, obrazli-perseptiv va qadriyatli qirralarni birlashtiradi. S. Vlaxov, S. Florin, I.R. Galperin va A.D. Shveyser nazariyalariga tayanib, allyuziya manbalarini predmetli, mahalliy hamda xronologik guruhlarga ajratish, tilda u yoki bu ijtimoiy-tarixiy jarayonlarning aksiologik hamda semantik dolzarbligini lingvomadaniy jihatdan ochib beradi.

Allyuziya har qanday belgi sifatida ikki tomonning – rasmiy va mazmunli aloqasini ifodalaydi hamda ma’lum bir voqelikni ifodalash va belgilash uchun voqelikning ma’lum bir elementi bilan bog‘liq bo‘ladi [1]. Shuning uchun turli tillarda madaniyatlarning tuzilishi va ularni taqqoslash masalasini ko‘rib chiqishda realiyalarning tasniflari va ularning turlari masalasi muhimdir. Realiyalar sifatida bir xalq hayotiga xos va boshqa xalq uchun begona bo‘lgan, milliy yoki tarixiy koloritga ega bo‘lgan, boshqa tillarda aniq muqobili bo‘lmagan, shuning uchun umumiy asosda tarjima qilinmaydigan, alohida yondashuvni talab qiladigan obyektlarni nomlovchi so‘zlar va so‘z birikmalari qabul qilingan [2].

Realiyalar tasnifini allyuziyalarning milliy va umummilliy ma’nosini shakllantiradi, ***deyarli faqat predmet prinsipi asosida*** qurilgan, ya’ni birliklarning semantik mazmuni, semantik ma’nosi, ularning referentlarining xususiyatlarini hisobga olgan holda. Allyuziyalarning semantik to‘ldirilishini o‘rganishda biz referentlarning belgilarini baholashni shakllantiruvchi millatning psixologik, uzual, uslubiy va aksiologik xususiyatlarini hisobga olish lozim. Chunki aynan millat ruhi,

oʻziga xosligi aynan realiyalar orqali namoyon boʻladi. Sheʼriy matnda realiya va allyuizv birlik bir oʻrinda qoʻllanilishi ham mumkin.

Doʻppi kiymay qoʻydi odamlar,

Na uyda va na koʻchada.

Mirtemirlar, Gʻ.Gʻulomlar

Yechgan doʻppi *qoldi tokchada [M.Yusuf. Saylanma: 218]*

Doʻppi oʻzbek xalqining milliy bosh kiyimi. Realiya sifatida qabul qilishda doʻppi boshqa turkiy xalqlarda ham mavjudligi munozarali boʻlishi mumkin. Biroq oʻzbek doʻppisi shakl va koʻrinishi jihatidan aynan farqlanib turadi[3]. Doʻppi realiya birligining nafqat sheʼriy, balki badiiy matnlarda ham faol qoʻllaniladi. Biroq misolda berilgan realiya birlik doʻppi shunchaki doʻppi emas, millatning ikki buyuk adibi *Mirtemir va Gʻ.Gʻulomlar kiygan doʻppilar* tilga olingan. Bu oʻrinda oʻquvchiga adiblarning kiyinish uslubi boʻyicha ham maʼlumot yetkazilmoqda. Chunki Mirtemir va Gʻ.Gʻulomning doimo oʻzbek doʻppisini kiyganliklari barcha oʻzbek kitobxoni uchun maʼlum.

S.Vlaxov, S.Florin[4] tomonidan ishlab chiqilgan, tilning tarqalishi, konnotativ maʼnolari, mahalliy va tarixiy xususiyatlari, tarjima usullari va ularni tanlash usulini hisobga olgan holda tuzilgan realiyalar tasnifi asosida biz allyuziyalarning madaniyat manbalari tasnifini taklif etamiz.

Predmetli boʻlinish, yaʼni alohida birliklarni geografik, etnografik (xalqlar turmushi va madaniyati, moddiy madaniyat shakllari, urf-odatlari, sanʼat madaniyati, folklorini oʻrganuvchi fanga tegishli), ijtimoiy-siyosiy kabi voqeliklarning u yoki bu guruhiga kiritish. Voqeliklarning predmetli boʻlinishi allyuziv birliklar manbalarining mavzuiy aloqadorligi, ikkilamchi matnlarda u yoki

bu turdagi predmetli voqeliklarning tilga olinish chastotasi asosida yotadi va tilda va shunga mos ravishda madaniyatda ba’zi referentlarning mavjudligi bilan bog‘liq muayyan mavzularning dolzarbligi haqida fikr yuritish imkonini beradi.

Mahalliy bo‘linish. “Joy bo‘yicha” tasniflash allyuziya manbalarining referentlarini uzviy bog‘liq va o‘zaro shartlangan mezonlarni hisobga olgan holda ko‘rib chiqish imkonini beradi: referentning milliy mansubligi bir til tekisligida o‘z va begona tillar sifatida hamda til juftliklari tekisligida ichki va tashqi tillar sifatida. Areal kengligi, ya’ni tarqalishi, iste’mol qilinishiga ko‘ra realiyalarning bir necha turini ajratish mumkin. Juft tillar tekisligida realiyalarni qiyoslash masalasi ikki tildagi allyuziya manbalarini qiyosiy o‘rganish hamda umumiy va madaniy jihatdan farq qiluvchi referentlarni ajratish bilan chambarchas bog‘liq. Til realiyalari mahalliy (ularni mahalliy yoki mintaqaviy deb atash mumkin), milliy (mazkur xalqqa, millatga tegishli, ammo mamlakat tashqarisida begona bo‘lgan obyektlarni nomlovchi), mintaqaviy (bir mamlakat chegaralarini kesib o‘tgan, bir necha xalqlar orasida tarqalgan), baynalmilal (ko‘plab tillar leksikasida uchraydigan, ammo shu bilan birga asl milliy bo‘yoqni saqlab qoladigan) turlarga bo‘linadi. Bu realiyalar bir yoki ikki til uchun ichki, bir yoki ikki til uchun begona realiyalar esa tashqi realiyalar deyiladi. Allyuziya manbalarini ko‘rib chiqib, quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

1) ko‘plab tillar uchun umumiy bo‘lgan va tarjima qilishda alohida qiyinchilik tug‘dirmaydigan, xalqaro voqelik bilan bog‘liq bo‘lgan madaniyatni o‘z ichiga olgan allyuziyalar: diniy, jahon durdona asarlari, mashhur tarixiy shaxslar va voqealar va hokazo;

2) milliy, mintaqaviy yoki mahalliy voqelik bilan bog‘liq bo‘lgan kulturemani o‘z ichiga oladi, bu esa tarjimada, albatta, tarjima transformatsiyalari, leksik

almashtirish yoki maʼno talqinini talab qiladigan allyuziyalar: milliy badiiy filmlar, realiyalar bilan bogʻliq allyuziyalar va shu kabi.

Allyuziyaning mavzuiy manbalarini tadqiq etishda realiyalarni mahalliy belgiga koʻra ajratish asosiy oʻrin tutadi, chunki aynan shu ajratish allyuziv birliklar manbalarining milliy va millatlararo semantikasiga murojaat qilish imkonini beradi. Ushbu boʻlinish doirasida allyuziv faktlarning predmetli va vaqtga bogʻliqligi koʻrib chiqiladi. Ushbu ishda keltirilgan allyuziv faktlarning mahalliy belgiga koʻra boʻlinishi chiqiladigan toʻrt turdagi voqelikni qamrab oladi: ***xalqaro, mintaqaviy, milliy va mahalliy.***

Vaqt boʻyicha boʻlinish. Vaqt boʻyicha boʻlinish asosida barcha voqeliklarni shartli ravishda zamonaviy va tarixiy voqeliklarga ajratish mumkin. Vaqt maʼnosini rivojlantirish doirasida biz allyuziyaning ikkilamchi matnni shakllantirishini bir nechta vaqtinchalik semantik va aksiologik bosqichlardan oʻtish sifatida koʻrib chiqamiz.

Realiyalar tasnifi bilan bogʻliq holda koʻrib chiqiladigan allyuziv manbalarning tematik toʻldirilishi mahalliy, milliy, mintaqaviy va umummilliy ahamiyatga ega boʻlgan u yoki bu ijtimoiy va tarixiy jarayonlarning tildagi dolzarbligini koʻrsatadi.

Lingvokulturologik jihatidan allyuziv birliklar tahlili I.R.Galperin va A.D.Shveyser [5]nazariyalarida batafsil keltirilgan boʻlib, ularda diniy, mifologik, adabiy, tarixiy personajlar va voqealarga ishoralar, shuningdek, kundalik hayot faktlariga ishoralar ajratib koʻrsatiladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, allyuziyalarni darajali kognitiv-konseptual metodika asosida oʻrganish oʻzbek sheʼriyatidagi milliy oʻziga xoslikni, tarixiy

xotirani va lingvomadaniy qadriyatlar tizimini minimal so‘z vositasida maksimal darajada ifodalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dronova E.M. Problems of translation of the stylistic device of allusion in Anglo-Irish literature of the first half of the twentieth century. Bulletin of VSU, 2004. – P. 26-30.

2. Fairclough H. Discourse: Text: Linguistic and intertextual analysis within discourse analysis. Discourse & Society, 3. 1992. – P. 193–217.

3. Фатеева Н.А. Интертекстуалыюсть и её функции в художественном дискурсе. Известия АН. Сер. литературы и языка. – М., 1997. – № 5. – С. 12-21.

4. Fillmore Ch. J. How do we know whether you’re coming or going. Essays on deixis. – 1983. – P. 219-227.

5. Клименко О.К. Морфологических аспект структуры поэтического текста (Участие морфологических средств в выражении функционально-семантической категории персональности). Очерки лингвистической поэтики. – М.: НАУКА, 1985. – С. 175-183.

6. Mamajonov M. Allyuziv antroponimlar va ularning badiiy matnda qo‘llanilishi. – Toshkent: Fan va texnologiyalar. – 2020. – B. 198–200.

7. Машкова А. Аллюзивность как категория вертикального контекста. Вестн. Московского ун-та. Сер.9. Философия. – М., 1989. – № 2. – С. 24-28.

[1] Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. - М.: Международные отношения, 1977. – 70-79 с.

[2] Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. - М.: Высшая школа, 1986.-70-145 с.

[3] O‘zMEI, 401

[4] Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. - М.: Высшая школа, 1986.-47-176 с.

[5] Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. - М.: Изд-во лит. на ин.языках, 1958. – 74-78 с. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. - М.: Наука, 1988.-79-86 с.